

TADEUSZ GADACZ

FILOZOFIA BOGA
W XX WIEKU

OD LAVELLE'A DO TISCHNERA

Wydawnictwo WAM
Kraków 2007

1. WSTĘP

Filozofia Boga XX wieku rozwijała się w cieniu XIX-wiecznych mistrzów podejrzeń: Karola Marksa i Friedricha Nietzschego. Dołączył do nich na początku XX wieku Zygmunta Freuda. Wydawało się, że dokonana przez nich demystyfikacja mechanizmów tworzenia bogów doprowadzi do upadku religii. Okazało się jednak inaczej – XX-wieczna filozofia Boga w całym swym bogactwie stała się reakcją na próby tej demystyfikacji. Filozofia Marksa, Nietzschego i Freuda zdemystyfikowały doświadczenie religijne jako doświadczenie społeczne czy psychiczne. Według nich religia jest reakcją na społeczną niesprawiedliwość (Mars), kompensacją słabości (Nietzsche), czy też przejawem dwuznacznego stosunku do ojca (Freud). Różne nurty filozofii XX wieku, podjąwszy wezwanie mistrzów podejrzeń dążyły do wykazania oryginalności doświadczenia religijnego, jego niesprowadzalności do wymiaru społecznego czy psychicznego. Wiązało się to często, jak zobaczymy, z przeformułowaniami samej definicji religii.

Wydaje się, że duży wpływ na rozwój filozofii Boga w XX wieku miały także wydarzenia I i II wojny światowej. Doprowadziły one do wielu konwersji religijnych wśród filozofów i zmusiły do postawienia nowych pytań. W pierwszej części wstępu postaram się scharakteryzować pokrótce główne nurty filozofii Boga w XX wieku. W drugiej części natomiast przedstawię na przykładach jej specyficzne cechy.

W filozofii życia Henri Bergson analizował pojęcie religii zamkniętej i otwartej, oraz doświadczenie mistyczne. Istotne miejsce w kulturze przypisywał religii Oswald Spengler. Jako jedną z cech upadku kultury, jej śmierci, którą nazywał cywilizacją, uznał kryzys religii i wartości. Największy jednak wpływ, jak już wspomniałem, wywarła diagnoza Nietzschego. Najwcześniejszą krytkę filozofii Nietzschego przeprowadził w Niemczech neokantysta Wilhelm Windelband. Choć cenił go jako diagnostę kryzysu kultury i religii, stwierdził, że Nietzsche, który był bardziej poetą niż filozofem, nie dokonał żadnej analizy tego kryzysu, ani nie zaproponował drogi wyjścia z niego. Już w 1909 r., a być może nawet wcześniej, przeciwstawił Nietzscheańskiemu „przewartościowaniu wszelkich wartości” koncepcję wartości nadzmysłowych i powszechnie obowiązujących. Można stwierdzić, że filozofia kultury badeńskiej szkoły neokantyzmu (także Heinrich Rickert) była pierwszą reakcją na zdiagnozowany przez Nietzschego kryzys, a w późniejszym okresie także bezpośrednią reakcją na jego poglądy.

Windelband dał także świadectwo silnego wpływu myśli Nietzschego na ducha niemieckiego w pierwszym dziesięcioleciu po jego śmierci.

Można powiedzieć, że recepcja Nietzschego w filozofii XX wieku była trojaka. Z jednej strony była radykalnie krytyczna. Takie krytyczne nastawienie reprezentowała głównie myśl katolicka, np. Dietrich von Hildebrand i Jacques Maritain. Drugi nurt był afirmatywno-krytyczny. Przyjmowano wiele diagnoz Nietzschego za słuszne: jego krytykę chrześcijaństwa jako zbyt platońskiego, krytykę ideału świętego, krytykę języka religii i metafizyki. Akceptowano Nietzschego jako tego, który z idei platońskiego nieba sprowadził nas w sam środek ludzkiej egzystencji, przygotował „czyściec” dla każdej autentycznej religii. Odkrył, że nie możemy już mówić o samoprzejrzystym podmiocie, gdyż kieruje nim wola mocy, a „śmierć Boga” uznał właściwie za śmierć języka, którym dotąd mówiliśmy o Bogu. Taka recepcja Nietzschego była dość wczesna. Odnajdujemy ją już przed II wojną światową u Franza Rosenzweiga, młodego Martina Bubera czy Ferdinanda Ebnera. Typowymi przykładami takiej recepcji Nietzschego są filozofia Louisa Lavelle’a i Paula Ricoeura. Najbardziej znany i najbardziej głośny jest trzeci rodzaj interpretacji Nietzschego, dominujący głównie w powojennej Francji w środowisku poststrukturalistów i postmodernistów. Jest to Nietzsche burzyciel, dekonstruktor, Nietzsche radykalnie antymetafizyczny, antyreligijny, krytyk systemu, całości, faktów („istnieją tylko interpretacje”), krytyk absolutnej i idealnej koncepcji prawdy, wprowadzający w miejsce metafizyki i religii pojęcie „gry”. Ten „trzeci” Nietzsche stał się patronem „końca filozofii”, lub filozofii, która przeszła w literaturę (*filosofia more estetico demonstrata*).

Filozofia ducha (Louis Lavelle, René Le Senne, Jean Nabert, Pierre Teilhard de Chardin) była jednym z najbardziej metafizycznych i religijnych nurtów filozofii współczesnej. Rozwijała koncepcję wewnętrznego doświadczenia religijnego opartego na myśli św. Augustyna (*Deus interior meo*), na Kartezjańskiej idei nieskończoności, na Pascalowskim sercu, na „wizieniu w Bogu” Nicolasa Malebranche’a. Tradycja ta zrodziła także m.in. filozofię religii Maurice’a Blondela, Gabriela Marcela, Maurice’a Nédoncelle’a, Emmanuela Mouniera, Emmanuela Lévinasa, Paula Ricoeura, Michela Henry’ego.

W pragmatyzmie za klasyczną uznaje się koncepcję woli wiary Williama Jamesa oraz jego analizy doświadczenia religijnego. Problemem Boga zajmował się w tej tradycji także Charles Sanders Peirce.

W neokantyzmie Hermann Cohen po przejściu na emeryturę powrócił do swych korzeni żydowskich i stał się jednym ze współtwórców filozofii dialogu. Także Paul Natorp pod koniec życia zainteresował się relacją dialogiczną Ja – Ty Martina Bubera. Jego późna metafizyka Logosu przekształcała się w mistykę jedności źródła myślenia i bycia, inspirowaną fi-

lozofią Plotyna, Mistrza Eckharta, taoizmu i Logosu św. Jana; wywarła silny wpływ na Martina Heideggera. Problematyka filozofii Boga zajmowała jednak nie tylko neokantyzm marburski, ale także badeński. Logikę filozofii Emila Laska zinterpretował Peter Wust w duchu mistyki religijnej. Wilhelm Windelband napisał rozprawę *Das Heilige*. Problematyką religii zajmował się także Heinrich Rickert.

Z korzeni religijnych (judaistycznych, katolickich i protestanckich) wyrosła cała filozofia dialogu. Hermann Cohen, Franz Rosenzweig, Martin Buber, Emmanuel Lévinas, Abraham Joshua Heschel (w tradycji judaistycznej), Ferdinand Ebner, Gabriel Marcel, Józef Tischner (w tradycji katolickiej), Dietrich Bonhoeffer, Eberhard Griesebach (w tradycji protestanckiej) poszukiwali w Biblii filozofii objawienia, filozofii mowy, nowego języka dla opisu doświadczenia religijnego.

W filozofii egzystencji Miguel de Unamuno pisał o konieczności wyboru między nicością a wiarą, Karl Jaspers zajmował się szyframi transcencji, a Gabriel Marcel tajemnicą ontologiczną. Lew Szesztow w polemice z poznaniem racjonalnym, którego stolicą są Ateny, opowiedział się za czystą wiarą, za której stolicę uznał Jerozolimę. Głęboko religijny był egzystencjalistyczny personalizm Nikołaja Bierdiajewa. Doświadczenie religijne było bliskie także Albertowi Camusowi.

W fenomenologii dokonało się najwięcej konwersji na katolicyzm i protestantyzm, a problematyka Boga i religii (z wyjątkiem myśli Romana Ingardena, Maurice'a Merleau-Ponty i Nicolai Hartmanna) była w niej dominująca. Boga w swej fenomenologii poszukiwał Edmund Husserl. Max Scheler stał się już klasykiem w analizie specyfiki aktu religijnego (obok niego i niezależnie od niego był nim także Adolf Reinach). Doświadczenie mistyczne zajmowało Edytę Stein, a „teologia światła” – Hedwig Conrad-Martius. Gerda Walther, uczennica Husserla, napisała klasyczne już dzieło o fenomenologii mistyki. Głęboko religijna była także fenomenologia donacji Jean-Luc Mariona i fenomenologia życia Michela Henry'ego. Trudno w kontekście fenomenologii nie wspomnieć także, tak bardzo dyskutowanej, idei „ostatniego Boga” Martina Heideggera.

W obszarze hermeneutyki Paul Ricoeur rozwijał hermeneutykę symbolu i języka religijnego. Interesowało go także myślenie biblijne. Natomiast Luigi Pareyson zajmował się metafizyką religijną w duchu filozofii objawienia „późnego Schellinga”.

Niewiele pisano dotąd o teologii szkoły frankfurckiej, która pozostawała pod silnym wpływem filozofii dialogu. O „tęsknocie za całkowicie Innym” pisał Max Horkheimer. Theodor Wisengrund Adorno zajmował się relacją między rozumem i wiarą. Teologia szkoły frankfurckiej to jednak przede wszystkim fragmenty teologiczno-polityczne Waltera Benjamina

i filozofia nadziei Ernesta Blocha. Od niedawna, Jürgen Habermas, spadkobierca szkoły frankfurckiej, zaczął bronić religii przed sekularyzacją.

Głęboko religijny był personalizm XX wieku (Emmanuel Mounier, Maurice Nédoncelle, Karol Wojtyła), który pojmował religię jako relację osoby ludzkiej i boskiej.

Tradycyjną naukę św. Tomasza i św. Augustyna kontynuowała w XX wieku filozofia chrześcijańska. Tomizm, zarówno egzystencjalny (Jacques Maritain, Étienne Gilson), jak i transcendentalny (Joseph Maréchal, Bernhard Lonergan), stał się oficjalną filozofią Kościoła katolickiego. Duży wpływ na filozofię współczesną wywarł także św. Augustyn. Najwybitniejszym, jak się wydaje, augustynikiem XX wieku był Maurice Blondel.

Pewne zainteresowanie problematyką religii pojawiło się także w postmodernizmie. Świadczy o tym m.in. seminarium na Capri poświęcone religii (J. Derrida, G. Vattimo i inni, *Religia*)¹. Wśród filozofów ponowoczesnych najbardziej metafizycznym i zainteresowanym doświadczeniem wiary był Jacques Derrida. Jego pustynia (*chora*), jako miejsce radykalnej beznadziei, jest miejscem otwarcia się na możliwą nadzieję².

W XX wieku tworzyło także bardzo wielu klasycznych już myślicieli zajmujących się wprost problematyką filozofii religii i Boga (Rudolf Otto, Simone Weil, Henry Duméry, Erich Przywara, Romano Guardini, Bernhard Welte, Alberto Caracciolo), a w tradycji buddyzmu zen Kitaro Nishida i Keiji Nishitani. Trudno nie wspomnieć także o filozofujących teologach (Karl Barth, Paul Tillich, Rudolf Bultmann, Jürgen Moltmann, Eberhard Jüngel, Hans Urs von Balthasar, Karl Rahner).

W filozofii analitycznej, po odejściu od początkowego neopozytywizmu („czego nie można doświadczyć, o tym trzeba milczeć”) rozwinęły się badania nad analizą znaczenia i funkcji języka religijnego, jego prawdziwością, nad trafnością argumentów za lub przeciw istnieniu Boga, nad teodyceą, wiarą, pluralizmem religijnym. Niektóre teksty filozofów analitycznych przypominają wręcz stare scholastyczne rozważania. Do najwybitniejszych filozofów religii w tradycji analitycznej należą: Ludwig Wittgenstein (jego późna filozofia), Ian Ramsey, Dewi Z. Phillips, Richard Swinburne, John Hick, Alvin Plantinga i filozofowie procesu Alfred Whitehead i Charles Hartshorne.

Tragiczne wydarzenia XX wieku na nowo ożywiły problematykę teodycei. Ody było się kilka poważnych konferencji, wydano także szereg publi-

¹ J. Derrida, G. Vattimo i in., *Religia*, tłum. M. Kowalska i in., Warszawa 1999.

² Problematyką religii Jacques'a Derridy zajmuje się w Polsce Urszula Idziak. Zob. jej artykuł „Kenoza dyskursu”. Jacques Derrida, w: *Od filozofii refleksji do hermeneutyki. Francuska filozofia religii*, red. J. Barcik, Kraków 2006.

kacji usiłujących odpowiedzieć na pytanie: *Unde malum?* (skąd zło?). Kontynentalna filozofia religii była w większości przypadków radykalnie przeciwna wszelkiej teodycei (np. Henri Bergson, Lew Szestow), natomiast filozofia analityczna rozwijała skomplikowaną argumentację w jej obronie (np. Alvin Plantinga)

To szerokie spektrum problematyki filozofii Boga w XX wieku wymaga bardzo rozległych i szeroko zakrojonych badań. Jak dotąd nie powstała jeszcze pełna, całościowa monografia poświęcona filozofii Boga w XX wieku. Taką w zamierzeniu miała być Thomasa Longa *Twentieth-Century Western Philosophy of Religion 1900-2000*³. Nie jest ona jednak kompletna. Wśród neokantystów brak jest Laska. Wśród fenomenologów nie ma Stein, Reinacha, Mariona, Henry'ego. Nie ma filozofii ducha. W filozofii egzystencji brak jest Miguela de Unamuno i filozofów rosyjskich. W szkole frankfurckiej brak Horkheimera, Adorna i Benjamina. Wśród polskich badaczy najwięcej dla zgłębienia filozofii Boga w XX wieku uczynił Karol Tarnowski. Jego monografia⁴ ogranicza się jednak głównie do Boga fenomenologów (Heidegger, Marcel, Lévinas, Marion). Pewnym poszerzeniem o poglądy innych autorów jest także jego znakomita książka *Usłyszeć niewidzialne. Zarys filozofii wiary*⁵. Warte odnotowania są również dwie inne pozycje. Pierwsza z nich, *Ponowoczesne losy religii*⁶ autorstwa Jana Sochoń, obejmuje m.in. problematykę filozofii religii Nietzschego, Derridy, Husserla i Mariona. Trudno jednak zgodzić się z przekonaniem autora, że fenomenologia Husserla i Mariona należą do ponowoczesności. Podobnie zresztą, jak z jego pewnymi interpretacjami filozofii Boga u Husserla. Drugą z tych książek jest *Bóg filozofów XX wieku*⁷ autorstwa Haliny Perkowskiej. Autorka zajmuje się w niej m.in. poglądami Szestowa, Marksa, Nietzschego, Freuda, Bataille'a, Duméry'ego, Heideggera, Weltego, Marcela, Lévinasa, Mariona, Derridy, Whiteheada. Także przedstawiona przeze mnie rozprawa nie jest kompletna. Składają się na nią artykuły częściowo opublikowane, częściowo przeredagowane, a także nowe, poświęcone filozofii Boga w tradycji francuskiej filozofii ducha, fenomenologii, filozofii dialogu, szkoły frankfurckiej. Stanowią one uzupełnienie wspomnianych tu prac. Mam jednak świadomość, że pełna monografia filozofii Boga XX wieku wciąż czeka na opracowanie.

³ Th. Long, *Twentieth-Century Western Philosophy of Religion 1900-2000*, Dordrecht, Boston, London 2000.

⁴ K. Tarnowski, *Bóg fenomenologów*, Tarnów 2000.

⁵ Tenże, *Usłyszeć niewidzialne. Zarys filozofii wiary*, Kraków 2005.

⁶ J. Sochoń, *Ponowoczesne losy religii*, Warszawa 2004.

⁷ H. Perkowska, *Bóg filozofów XX wieku*, Warszawa 2000.

m y ś l f i l o z o f i c z n a

● WPROWADZENIA ◆ PANORAMA ZAGADNIEŃ ■ HISTORIA MYŚLI FILOZOFICZNEJ

redakcja serii

ks. prof. dr hab. Tadeusz Ślipko SJ

prof. dr hab. Adam Węgrzecki

- A. Anzenbacher, *Wprowadzenie do filozofii* (wyd. II)
- J.W. Bremer, *Wprowadzenie do logiki* (wyd. II)
- S. Wszolek, *Wprowadzenie do filozofii religii*
- T. Ślipko SJ, *Zarys etyki ogólnej* (wyd. IV)
- T. Ślipko SJ, *Zarys etyki szczegółowej*, t. 1: *Etyka osobowa* (wyd. II)
- T. Ślipko SJ, *Zarys etyki szczegółowej*, t. 2: *Etyka społeczna* (wyd. II)
- H.-D. Mutschler, *Wprowadzenie do filozofii przyrody*
- G. Haeffner, *Wprowadzenie do antropologii filozoficznej*
- J. Grondin, *Wprowadzenie do hermeneutyki filozoficznej*
- J.F. Crosby, *Zarys filozofii osoby. Bycie sobą*
- ◆ J. Disse, *Metafizyka od Platona do Hegla*
- ◆ G. Gabriel, *Teoria poznania od Kartezjusza do Wittgensteina*
- ◆ T. Gadacz, *Filozofia Boga w XX wieku. Od Lavelle'a do Tischnera*
- V. Zolt, *Historia filozofii buddyjskiej*

W przygotowaniu:

- P. Precht, *Wprowadzenie do filozofii języka*
- R. Ferber, *Podstawowe pojęcia filozofii*
- D.H. Frank, O. Leaman, *Historia filozofii żydowskiej*
- ◇ G. Scherer, *Filozofia śmierci od Anaksymandra do Adorno*

Seria *Myśl Filozoficzna* poświęcona jest kluczowym dylematom nurtującym od zawsze umysł i serce człowieka i stanowiącym punkty ogniskujące refleksję filozoficzną w dziejach myśli, szczególnie zachodnioeuropejskiej.

Jej zamiarem jest udostępnienie fachowych opracowań poszczególnych zagadnień filozoficznych oraz zachęcenie do podjęcia, samodzielnie, przygody filozofowania.

Publikacje Serii, przygotowane przez wybitnych specjalistów, adresowane są do osób zajmujących się filozofią oraz do tych, którzy nie będąc profesjonalistami w tej dziedzinie, pragną rzetelnej wiedzy oraz panoramicznego oglądu problematyki filozoficznej.